

---

---

# ЕВОЛЮЦІЯ СТУДЕНСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ

---

---

*Анатолій ЧУТКИЙ*

Сучасні тенденції в розвитку історичної науки вимагають від неї все активнішого й більш детального вивчення найрізноманітніших складових розвитку суспільства. То ж все більшої популярності та актуальності набувають дослідження з історії різних соціальних груп, породжених до життя модерною історією, зокрема й студентства. Дана тема в Україні має тривалу історію дослідження. Фактично вона почала вивчатися ще у другій половині XIX ст., підчас більш активного формування структури вітчизняних вищих навчальних закладів. Вже у перших працях, присвячених історії Київського, Харківського, Львівського та ін. тогочасних вітчизняних вузів, була присутня й «студентська складова» у вигляді стислої інформації щодо чисельності, майнового, релігійного та ін. параметрів студентського контингенту, того, хто із викладачів закінчив той або ін. навчальний заклад<sup>1</sup>. Включалась вона й у відповідні звіти державних органів влади, зокрема поліції, жандармерії та охоранки. Ситуацію в студентському контингенті описували й тогочасні українські суспільно-політичні діячі<sup>2</sup> та діячі культури<sup>3</sup>.

Активно досліджувалась «студентська тема» і в радянський період, причому як у періодичних виданнях<sup>4</sup>, так і у спеціальних наукових працях<sup>5</sup>. Проте видані з цієї теми дослідження радянського періоду мали значну політичну заангажованість та певну однобічність (віддаючи пріоритет висвітленню участі студентства у більшовицькій партії, революційній боротьбі і т.п.).

Тож на сучасному етапі знов актуальним є питання нового, об'єктивного прочитання історії студентства, що була невід'ємною складовою історії України XIX-XX ст. і залишається такою й понині<sup>6</sup>.

Дана розвідка присвячена не просто конкретизації та систематизації окремої інформації щодо критеріїв студентського контингенту України перших десятиліть XX ст., а вивченню студентського контингенту Київських комерційних курсів та Київського комерційного інституту, оскільки історія цієї інституції, на жаль, є загалом незаслужено обійденою увагою дослідників, оскільки це був перший вітчизняний вуз економічного профілю, в якому були зосереджені кращі наукові кадри тогочасного Києва (і не лише в царині економічних наук,

© Чуткий А., 2010.

а й суспільно-політичних), з ним був пов'язаний й студентський період в житті цілої плеяди визначних постатей вітчизняної історії ХХ ст. (В.М. Еллан Блакитний, О.П. Довженко, Ю.К. Смолич, П.Г. Тичина, О.А. Неприцький-Грановський, М.М. Ковалевський та ін.)

Особливість Київських вищих комерційних курсів, які були засновані в 1906 р. (а з 1908 р. трансформувались в Комерційний інститут), полягала в тому, що це був приватний навчальний заклад. Сам факт постанови недержавних навчальних закладів вищого типу в Російській імперії всіляко гальмувався владою (як і розвиток вищої освіти загалом, оскільки владні кола розглядали вузи перш за все як розсадники революційних ідей). Тож лише послаблення царської влади внаслідок подій революції 1905-1907 рр. дозволило домогтись відкриття низки приватних вузів: 3 грудня 1905 р. імператор Микола II доручив міністру народної освіти надавати дозволи на відкриття приватних навчальних закладів за взірцем вищих. Зокрема, в Києві у 1906 р. за ініціативи місцевої професури вищі Київські жіночі курси фактично стали університетом для осіб жіночої статі<sup>7</sup>. Відбулась демократизація освітнього процесу і в державних вузах завдяки введенню більш демократичних (порівняно з Університетським статутом 1884р.) Тимчасових правил 1905 р.

Засновником Київських вищих комерційних курсів був М.В. Довнар-Запольський (білорус за національністю, але тривалий час мешкав в Україні і був тісно пов'язаний з українським середовищем), людина ліберальних поглядів, що в юнацькі роки теж цікавилась різними опозиційними теоріями і зазнала репресій з боку влади, але в 1906 р. він вже дотримувався доволі поміркованих позицій<sup>8</sup>. Це підтверджувалось і даними таємної частини МВС від 5 травня 1906р., у яких, зокрема, зазначено, що «Митрофан Вікторович Довнар-Запольський в нравственном и политическом отношениях ни в чем предосудительном не замечен»<sup>9</sup>.

Така еволюція поглядів та життєвої позиції була загалом характерна для абсолютної більшості тогочасної інтелігенції в Україні. Молодий, радикальний, опозиційний до влади запал був властивим саме для гімназійної та студентської молоді. Тоді як особи зрілого віку, що вже мали певний усталений соціальний статус та зв'язки, сім'ї і т. п., а також і були побиті життям, не наважувались на відкриті дії супроти влади, хоча до певної міри і підтримували молодь. Такими були В.Б. Антонович, М.П. Дашкевич та ін. представники тогочасної київської професури та інтелігенції загалом, що тяжіли до так званого громадянства.

Водночас саме така поміркована позиція старшого покоління української інтелігенції дозволяла їй легальними шляхами досягати того, що не вдавалось за умов безкомпромісної боротьби. Отже, М.В. Довнар-Запольський, використовуючи свої зв'язки у владних та бізнесових колах, а також репутацію

лояльної людини, засновує в Києві приватний навчальний заклад за типом близький до вузів – Вищі комерційні курси. Остаточне його зрівняння в правах із державними вищими навчальними закладами відбулось у 1908-1912 рр., коли він спочатку отримав статус інституту (травень 1908 р.), а потім і однакові з іншими вузами права (червень 1912 р.)<sup>10</sup>.

Матеріали, пов'язані з історією цього навчального закладу у досить значному обсязі зберігаються в Державному архіві м. Києва, а окремі документи розпорошені також по інших архівах міста. Наявний масив архівних документів дозволяє провести вичерпну реконструкцію багатьох аспектів, пов'язаних з історією Київських вищих комерційних курсів та Київського комерційного інституту, але історіографія даної теми майже відсутня<sup>11</sup>.

Потребує комплексного дослідження історія вищої освіти України початку ХХ ст., зокрема першого вітчизняного вищого навчального закладу економічного профілю. Це дозволить краще зрозуміти контекст розвитку економічної освіти та науки в Україні. З навчальним закладом була пов'язана доля низки визначних постатей нашої історії.

На момент відкриття Вищих комерційних курсів у вересні 1906 р. до цього навчального закладу було зараховано 229 слухачів, «из них: женщин 123, мужчин 116 ... действительных слушателей 153 и вольнослушателей 86»<sup>12</sup>. Таким чином, Київські вищі комерційні курси стали першим вищим навчальним закладом на українських землях, де відбувалось одночасне навчання представників обох статей.

Досить швидко кількість студентів нового київського вищого навчального закладу почала зростати. Так, вже навесні 1907 р. на курсах навчалось 299 студентів (оскільки було дозволено провести набір абітурієнтів також і на початку весняного семестру)<sup>13</sup>. За статевою ознакою вони тепер поділялись так: 132 особи чоловічої статі і 167 жіночої. В соціальному відношенні з-поміж студентства на першому місці були міщани (168 осіб + 37 почесних громадян та купців). Потім, з суттєвим відривом, йшли дворяни (38 осіб), вихідці з духовенства (21 особа), селяни (15 осіб), представники інших станів (16 осіб) та іноземні громадяни (4 особи). За конфесійною приналежністю перший набір студентів поділявся наступним чином: 1) 186 юдеї, 2) 104 православні та старообрядці, 3) 4 католики, 4) 4 протестанти, 5) 1 іншого віросповідання. Поділ студентів «по природному языку» дав наступну статистику: 1) євреї – 186 осіб, 2) «русские» – 98 (сюди зараховувались і українці), 3) 4 поляки, 4) 4 німці, 5) 3 грузини, 6) 2 вірмен, 7) 1 литовець, 8) 1 «прочих»<sup>14</sup>.

Наприкінці 1907-1908 навчального року, тобто на момент, коли Вищі комерційні курси були реорганізовані в Київський комерційний інститут, на них

вже навчалось 404 особи (241 особа чоловічої статі і 163 – жіночої)<sup>15</sup>.

Постійно спостерігалась тенденція до збільшення з-поміж студентів інституту частки осіб чоловічої статі. У 1908/1909 навчальному році їх було вже 787 осіб, тоді як загальна кількість студентів становила 991 особу, отже, чоловіки з цього часу посіли основну кількість студентських місць.

Загалом, на четвертий рік існування вузу до нього вступило в п'ять разів більше студентів, аніж під час першого набору і при цьому відбулось істотне збільшення дійсних слухачів (у 7,5 разів порівняно з 1906 р.). варто відмітити, що згідно з матеріалами архіву Київського комерційного інституту загальна кількість студентів у ньому могла б бути й більшою, але багатьом абітурієнтам керівництво інституту відмовило у вступі в зв'язку з нестачею аудиторного фонду.

Проте кількість студентів і надалі продовжувала невпинно зростати, що можна пояснити початком виходу світового господарства із кризи початку ХХ ст., і як наслідок – істотним збільшенням потреби у спеціалістах для всіх галузей економіки, зокрема, і в межах України. Тенденція до невпинного зростання загальної кількості студентів вигідно відрізняла Київський комерційний інститут від одного з найстаріших навчальних закладів Києва Університету Св. Володимира, де кількість студентів змінювалась доволі повільно<sup>16</sup>. Тож Київський комерційний інститут невдовзі зрівнявся з цим вищим навчальним закладом за загальною кількістю студентів.

У 1910 р. в Київському комерційному інституті вже навчався 1931 студент (із них 1574 особи чоловічої статі, 120 – жіночої). Зменшення з-поміж студентів Київського комерційного інституту представниць прекрасної статі може бути пояснене тим, що серед абітурієнток Києва та прилеглих губерній зростала питома частка тих, хто вступав до Київських вищих жіночих курсів, де було створено й комерційне відділення. Так, якщо у 1906/1907 навчальному році на Київських вищих жіночих курсах навчалось 590 осіб, то у 1907/1908 навчальному році – вже 1300 осіб, у 1910 р. – 2221 особа<sup>17</sup>.

За соціальною приналежністю студенти Київського комерційного інституту в 1910 р. розподілялися наступним чином: 864 особи належали до городян, 480 – до почесних громадян та купців, 222 – до вихідців з духовенства, 138 – селян, 113 – дворян (в Університеті Св. Володимира і навіть в Політехнічному інституті цей показник був вищим), 110 – представники інших станів та ще четверо іноземних громадян. За конфесійною приналежністю: 1014 осіб (тобто понад 50 %) були юдеями, 814 – православними, 67 – католиками, 17 – протестантами, 15 вірмено-григоріанами, 2 – караїмами<sup>18</sup>. Статистика свідчить про значний відсоток євреїв з-поміж студентів Комерційного інституту. Як відомо, 22 серпня 1909 р. Рада міністрів Російської імперії затвердила квоту на

прийом євреїв до навчальних закладів, яка обмежувала їх частку 5 %. Навіть для середніх навчальних закладів в смузі осілости вона не мала перевищувати 15 %. Проте в комерційних училищах Києва вона суттєво порушувалась. Наприклад, в цілому по комерційних училищах українських губерній станом на 1909 р. євреї становили 57,5 % від загальної кількості учнів<sup>19</sup>. Тож загалом для всіх навчальних закладів України або їх структурних підрозділів, що готували осіб з економічною (або як тоді казали комерційною) освітою, було характерним домінування єврейського елементу, що засвідчувалось і даними по різних видах економічної діяльності. Так, до складу київського купецтва значною мірою належали представники єврейських родин.

Але більшість комерційних училищ засновувались не лише за ініціативи євреїв, а й за їх фінансової підтримки, як це було, наприклад із Першим київським комерційним училищем, що дозволяло останнім домагатися обходу урядових квот щодо вступу євреїв до цих навчальних закладів. Проте у випадку із Київським комерційним інститутом це було зробити набагато важче, оскільки хоча він і був заснований за приватної ініціативи, але як вищий навчальний заклад перебував під більш пильним контролем з боку влади. Відсоток євреїв серед студентів залишався досить значним впродовж перших шести років його існування і згодом перевищував дозволена владою норму. Закономірно, що подібна ситуація могла бути пояснена лише ліберальним підходом його керівника, яким від моменту заснування вузу і до кінця березня 1917 р. залишався М.В.Довнар-Запольський.

У 1912 р. Київський комерційний інститут було зрівняно у правах із державними вузами. Цього року в ньому вже навчалось 3269 осіб (з яких третина вступила цього року) та 1830 вільних слухачів<sup>20</sup>. Цікаво, що близько третини студентів були звільнені від плати за навчання, яка і без того була нижчою майже на третину, порівняно із Київським університетом. В конфесійному відношенні студентський контингент дещо змінився: відбулось зменшення відсотку юдеїв, які вперше склали менше половини студентів (1444 особи), а на перше місце вийшли православні (1545 осіб). Далі йшли католики (159 осіб), вірмено-григоріани (55 осіб), мусульмани (6 осіб) та представники ін. конфесій (60 осіб)<sup>21</sup>.

27 січня 1912 р. Міністерством торгівлі та промисловості (у віданні якого перебували навчальні заклади економічного профілю) були затверджені Правила прийому до Київського комерційного інституту. Ними дозволявся прийом студентів осіб обох статей, причому на початку обох семестрів (пункт 1). Зазначались навчальні заклади, випускники яких мали право на вступ до інституту (цей список нараховує 30 позицій), дозволявся прийом вільних слухачів у разі наявності вільних місць і за умови якщо у таких осіб є відповідні

атестати (пункт 3). Спеціально зазначалось, аби кількість євреїв серед студентів не перевищувала 5% (пункт 6), дозволявся прийом іноземців (пункт 8), визначався розмір плати за навчання – 104 руб. на економічному відділенні та 114 на комерційному (пункт 11)<sup>22</sup>.

У 1913 р. до інституту вступило 1247 осіб чоловічої статі та 39 жіночої, а загальна кількість студентів склала 3853 особи. Вихідців з духовного стану на 1913 р. навчалось 1041 особа, близько 28 % – тобто вони переважали у порівнянні з представниками інших соціальних верств. Ця тенденція засвідчувала загальне прагнення вихідців з духовенства переключитись на будь-яку іншу сферу діяльності. На друге місце (за соціальною приналежністю) вийшли вихідці з міщан (706 осіб), потім йшли селяни (частка яких також збільшилась і склала 512 осіб), діти почесних громадян та купців (339 осіб), дворяни (305 осіб). Вихідці з інших станів склали 442 особи, а також 1913 р. в інституті навчалось 19 іноземних громадян<sup>23</sup>, кількість яких таким чином зросла майже у 5 разів порівняно із моментом відкриття вузу.

В конфесійному відношенні значно зросла частка православних (2536 особи), та відбулось аналогічно стрімке зменшення частки юдеїв (з 1444 у минулому році до 180, хоча збільшилась їх частка до 467 осіб серед вільних слухачів, яких всього нараховувалось 489) – цього вимагали щойно прийняті правила прийому до інституту, про вже йшла мова вище. На другому місці за кількістю стояли католики (кількість яких зросла біль ніж у двічі: зі 159 у 1912 р. до 332 у 1913 р.), потім вірмено-григоріани (89 осіб), мусульмани (19 осіб) та представники ін. конфесій (134 особи)<sup>24</sup>.

Стрімке зменшення кількості студентів-євреїв на стаціонарі слід розглядати як наслідок отримання вузом прав державного вищого навчального закладу, що означало і посилення контролю з боку відповідних органів влади. Єдиний спосіб, що його знайшло керівництво Київського комерційного інституту, це переведення частини студентів-євреїв до розряду вільних слухачів (тобто заочників), контроль за якими здійснити було набагато важче. Проте і зі студентами стаціонару не все відповідало встановленій державою процентній квоті: керівництво інституту знов порушило її, апелюючи до того, що обмеження поширюється лише на представників певної конфесії, а не національності. Тож в офіційній статистиці Київського комерційного інституту поряд із незначною кількістю осіб, що сповідували юдаїзм (180 осіб), в розділі щодо національного складу студентів євреї знов посідали перше місце – таких студентів у 1913р. нараховувалось 1384 особи, тож вони поступались за чисельність лише «русским» (до яких було зараховано і українців) – 2384 особи (в попередньому році їх було 879). Далі йшли поляки – 334 особи (124 у 1912 р.), грузини – 89 (74 у 1912 р.),

німці – 71 (56 у 1912 р.), вірмени – 43 (60 у 1912 р.), татари – 12 (1 у 1912 р.), караїми – 6 (1 у 1912 р.) та 34 представника інших національностей.

Зазначимо, що окрім всілякого заохочення вступати до Київського комерційного інституту осіб без різниці статі, віку, соціальної та конфесійної приналежності (що забезпечувало стабільне зростання загальної кількості студентів), керівництво інституту турбувалось про розширення його матеріально-технічної бази (для чого закуповувало нову літературу, обладнання для методичних кабінетів та лабораторій, збудувало власне приміщення, яке невдовзі було розбудовано, організовано музей товарознавства, видавався власний журнал «Известия Киевского коммерческого института», де публікувалися кращі дипломні роботи студентів). Ці факти дозволяють впевнено стверджувати, що політика на збільшення студентського контингенту була спрямована не на збільшення прибутків, а саме на створення максимальних можливостей для широкого кола осіб отримувати економічну освіту. Для цього найбільш неплатоспроможних студентів звільняли на певний період від плати за навчання, надавали позики тощо. Задля всебічного розвитку особистості студентів керівництво Київського комерційного інституту почало проводити виїзні екскурсії для студентів, організовувало для них наукові відрядження як в межах імперії, так і за кордон (до Німеччини, Австро-Угорщини, Англії, Італії і навіть країн Сходу)<sup>25</sup>, а також дозволяло створення при інституті студентських товариств. Так, при інституті діяли різноманітні гуртки (музичний, есперанто, українська громада, фото-справи, етнографічний, економічний та ін.), а також численні земляцтва (варшавське, донське, елизаветградське, курське, миколаївське, орловське, подільське, новозибковське, самарське, смоленське, київське, польське, полтавське, катеринославське, кавказьке чернігівське, воронезьке та ін.)<sup>26</sup>. Ця робота не припинилась навіть під час Першої світової війни і роки подальшої боротьби за владу в Україні. Правда, зменшилась географія відряджень та звузились фінансові можливості. Проте Київський комерційний інститут і за цих умов здійснював придбання навчального обладнання та нової літератури. Наприклад, у 1917-1918 рр. було придбано бібліотеку померлого професора Самофалова<sup>27</sup>.

В умовах Першої світової війни при інституті було організовано економічні курси для інвалідів<sup>28</sup>, гарантовано збереження місць за студентами, що пішли до діючої армії тощо. Київський комерційний інститут надавав свої приміщення для проведення занять також для інших щойно створених в умовах українських визвольних змагань 1917-1921 рр. вищих навчальних закладів (Українського державного університету, Східного інституту тощо).

Перша світова війна внесла докорінні корективи в усі сфери життя українського суспільства. З вищих навчальних закладів частина студентів за

призовом або за власним бажанням пішла до діючої армії, що зумовило певне зменшення кількості абітурієнтів у 1914 р. До цього додалась евакуація навчальних закладів Києва, зокрема й Комерційного інституту, восени 1915 р. до Саратова<sup>29</sup>. Реевакуація відбулась лише за рік восени 1916 р.<sup>30</sup>.

Як наслідок, кількість студентів у 1914/1915 навчальному році зменшилась до 3801 особи, дещо зросла у наступному 1915/1916 навчальному році (до 3494 осіб станом на 13 лютого 1915 р.), але потім знову зменшилась – у 1916/1917 навчальному році до навчання в інституті приступило лише 2130 студентів<sup>31</sup>.

Проте кількість студентів у Київському комерційному інституті вдалось доволі швидко відновити. Станом на 1 січня 1917 р. в інституті навчалось 5977 осіб (у 1916 р. – 5109). З них представників чоловічої статі – 5701 особа (у 1916 р. – 4860), жіночої – 276 (у 1916 р. – 249). За соціальною приналежністю студенти розподілились наступним чином: городяни – 1676 (у 1916 р. – 1466), духовенство – 1200 (у 1916 р. – 1110), селяни – 1507 (у 1916 р. – 1013), дворяни – 560 (у 1916 р. – 586). Вихід городян на перше місце з-поміж студентів інституту був зумовлений включенням до їх складу почесних громадян та купців, що в цілому свідчить про збереження старих пропорцій, за яких лідерство (в кількісному відношенні) належало вихідцям з духовенства. Зменшення спостерігалось лише в чисельності дворянства і могло бути зумовлене їх більшою участю у військовій справі в зв'язку із веденням бойових дій.

За конфесійною ознакою студенти Київського комерційного інституту станом на 1 січня 1917 р. розподілялись наступним чином: православні – 4246 (у 1916 р. – 3741), католики – 685 (у 1916 р. – 481), юдеї – 456 (у 1916 р. – 476), протестанти – 203 (у 1916 р. – 132), старообрядці – 26 (у 1916 р. – 50), караїми – 12 (у 1916 р. – 13), «прочих вероисповеданий» – 249 (у 1916 р. – 154). Зменшення кількості юдеїв не обов'язково означало зменшення з-поміж студентів представників єврейської національності, але все ж така тенденція мала місце і свідчила про посилення репресій проти них в умовах війни. Теж саме можна сказати і про представників іноземних держав: згідно з урядовою постановою, всіх студентів, що були підданими воюючих з Росією країн, виключили з навчальних закладів імперії<sup>32</sup>.

1917 р. виявився роком чергових революційних змін, що спричинились спочатку до повалення монархії у Російській імперії, а потім і до її розвалу та утворення низки незалежних національних державних утворень. Особливо болючо ці процеси протікали на українських землях, за які вели боротьбу і червоні, і білі російські уряди, і майже всі сусідні держави. Проте парадокс цієї ситуації, коли влада у Києві змінювалась ледь не щомісяця, полягала у тому, що в цих умовах спостерігалось збільшення студентського контингенту Київського комер-



ційного інституту. Вочевидь, ліквідація різних урядових обмежень та заборон і загальна демократизація освітнього процесу, який у цьому вузі і до цього був доволі демократичним, створила можливості для багатьох бажаючих здобути вищу освіту. І тяга до знань виявилась сильнішою за побоювання загинути у вирі цієї боротьби (адже іногородні студенти, що прибували до Києва на навчання, тим самим потрапляли у самий епіцентр політичних подій).

Тож станом на січень 1918 р., коли до Києва просувались з північного сходу та сходу більшовицькі війська, а на заході стояли німці та австро-угорці, в Київському комерційному інституті тривав навчальний процес. Кількість студентів зросла з 3235 студентів станом на кінець 1917 р. до 6500 станом на 1 січня 1918 р.<sup>33</sup>.

Станом на 17 січня 1919 р. (саме у розпал чергової серії бойових дій за Україну, коли до Києва знов наближались більшовицькі війська) в інституті нараховувалось 5315 студентів, із них 3260 вступили восени 1918 р.<sup>34</sup>. З-поміж 3260 осіб, що вступили восени 1918 р., чоловіки становили 1184 особи, жінки – 250 осіб; в конфесійному відношенні – 1561 особа або 47,9 % були юдеями, 1434 або 44 % – православними, 195 осіб або 6 % – католиками, 36 осіб або 1,1 % – лютеранами, решта (14 старообрядців, 8 менонітів, 4 вірмено-григоріанини, 3 караїми, 3 баптисти, 2 мусульманина) становили близько 1 %<sup>35</sup>.

На жаль, відсутні вичерпні статистичні дані за другу половину 1919-1920 р. В цей час почалось чергове зменшення кількості студентів, як і криза вищої освіти загалом, спричинена остаточним руйнуванням традиції та докорінними змінами в усіх сферах життя. Після остаточного встановлення радянської влади у Києві в другій половині 1920 р. радянська влада взяла курс на реорганізацію Київського комерційного інституту. Було проведено чистки з-поміж його викладацьких кадрів та студентського контингенту. При цьому численні позитивні досягнення «дожовтневого періоду» були свідомо забуті, що зумовило сучасний стан невідомості, а звідси й відсутності досліджень з історії Київського комерційного інституту. Проте наявний масив архівних матеріалів дозволяє в перспективі досить повно реконструювати всі аспекти цієї теми.

Отже, на основі виявленого та опрацьованого масиву архівних документів можна стверджувати, що навчальний процес та політика керівництва Київського комерційного інституту щодо студентства вирізнялась значним лібералізмом і намаганням створити широкі можливості для здобуття освіти всіма групами населення. Тож цей вищий навчальний заклад став першим, де вдалось створити рівні умови для навчання осіб обох статей. Попри урядові заборони саме завдяки керівництву Київського комерційного інституту стало можливим «обходження» державних директив щодо обмеження прийому євреїв до вищих

навчальних закладів Російської імперії, а також забезпечення переважання вихідців з різночинного середовища з-поміж студентів Київського комерційного інституту. Також підтверджується відома теза щодо поступового збільшення студентського контингенту. До того ж на підставі динаміки його зростання в Комерційному інституті можна зробити висновок про зростання темпів приросту студентства в Україні в перші десятиліття ХХ ст. порівняно з усталеними в історіографії поглядами. Факт зростання студентського контингенту у розпал боротьби за українські землі в 1918-1919 рр., дозволяє по-новому поглянути і на період українських визвольних змагань 1917-1921 рр. та підтвердити модерний висновок про надзвичайну високу демократизацію суспільно-політичного життя в ці роки, що й зробило можливим суттєве зростання кількості студентів навіть і за умов наближеності театру бойових дій.

Подібні висновки дають підстави переглянути усталену схему розвитку студентства та загалом вищих навчальних закладів в Україні на початку ХХ ст. і засвідчують необхідність поглиблення досліджень.

---

<sup>1</sup> Записка о состоянии Университета Св. Владимира в 1875 г. // Университетские известия. – К., 1876. – № 1. – Ч. I.; Записка о состоянии Университета Св. Владимира в 1876 г. // Университетские известия. – К., 1877. – № 1. – Ч. I.; Записка о состоянии Университета Св. Владимира в 1877 г. // Университетские известия. – К., 1878. – № 1. – Ч. I. та ін.

<sup>2</sup> М.С. Грушевський. Щоденник (1886-1894 рр.). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1997. – 261 с.; Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк: Українська вільна Академія Наук у США, 1955. – 503 с.

<sup>3</sup> Нечуй-Левицький І. Хмари. Повість.

<sup>4</sup> Див.: альманах «Україна за сто літ».

<sup>5</sup> Даденков М.Ф. Історія педагогіки. – К. - Х.: Радянська школа, 1947. – С. 213-270; Полянская Л.И. Документы к истории высшего образования в России // Исторический архив. – № 1. – 1958. – С. 222-227; Історія Київського університету (1834-1959). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 629 с.; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.; Щетинина Г.И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть ХІХ века. – М., 1987. – 240 с.

<sup>6</sup> Аналогічно і в Росії та Білорусії в останні десятиліття пішли шляхом нового вивчення історії студентства – див.: Иванов А.Е. Высшая школа России в конце ХІХ - начале ХХ в. – М.: Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.; Иванов А.Е. Студенчество России конца ХІХ - начала ХХ века. Социально-историческая судьба. – М.: Росспэн, 1999. – 394 с.

<sup>7</sup> Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.

<sup>8</sup> Чуткий А.М. В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні

// Историчний журнал. – 2007. – № 4. – С. 88-91.

<sup>9</sup> Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф 90, оп. 1, спр. 1306.

<sup>10</sup> Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка (до 60-річчя з дня створення). – К., 1972. – С. 3; Сторічний поступ. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 12.

<sup>11</sup> Детальний опис джерельної бази та історіографії теми див.: Чуткий А. Київський комерційний інститут: історія заснування // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 15. – К., 2007. – С. 131-136.

<sup>12</sup> Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 37.

<sup>13</sup> ДАК. – Ф 229, спр. 19, арк. 73.

<sup>14</sup> Там само.

<sup>15</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, арк. 52 зв.

<sup>16</sup> Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 707, оп. 158, спр. 103, арк. 60 зв., 68.

<sup>17</sup> Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: «МП Леся», 2007. – С. 134-135.

<sup>18</sup> Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 42.

<sup>19</sup> ДАК. – Ф 94, оп. 1, ч. III, спр. 2856, арк. 15.

<sup>20</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 1550.

<sup>21</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 891, арк. 11 зв.

<sup>22</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 538.

<sup>23</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 891, арк. 15.

<sup>24</sup> Там само.

<sup>25</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 512-704.

<sup>26</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 49-187.

<sup>27</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 1155.

<sup>28</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 10, спр. 49.

<sup>29</sup> Детальніше про це див.: Чуткий А. І. Київський університет у 1914-1916 рр.: забута історія першої евакуації // Историчний журнал. – 2008. – № 4. – С. 71-81; Київський комерційний інститут: історія евакуації до Саратова та повернення до Києва // Шостыя міжнародныя Доунараускія читанні. – Ч. 1. – Гомель, 2008. – С. 46-59. (0,61 друк. арк.); Забута сторінка нашої історії: Київський комерційний інститут в 1914-1916 рр. // Економіст. – 2008. – № 16-19 (1247-1250). – С. 14-15.

<sup>30</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 1279.

<sup>31</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 891, арк. 91.

<sup>32</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 823, арк. 58.

<sup>33</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 76.

<sup>34</sup> ДАК. – Ф 153, оп. 8, спр. 891, арк. 91.

<sup>35</sup> Там само, арк. 96.